

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՆԻԹԻՒՆ Ի ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ Ի ԺԹ ԳԱՐՈՒ
ՎԵՐՆԱԳՐՈՎ

Պ. ՏՈՒՍՅԹ ԲՈՂՈՒԲԱԿԱՆ ՔԱՐՈԶՉԻՆ ԳԻՐԲԸ¹.

Բ.

Պ. Տուայք Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պաշտօնեիցն ու կառավարութեանը վրայ քանի մը տող քան միայն խօսած է որ բաւական ուղիղ են. միայն քէ *էջմիածինը* Վրաստանի մէջ է ըսելը փոքրիկ սխալներէն մէկը կրնայ համարուիլ, որովհետեւ Լոնտրան Ռուսաստանի մէջ է ըսելուն կրնանք իսկ երբոր նոյն եկեղեցւոյն վարդապետութեանցը վրայ կրխօսի՝ նոյնպէս քանի մը տողով, գլխաւոր դիտաւորութիւնն այս է որ ցուցնէ քէ Հայք ալ Յունաց եւ Լատինացւոց վարդապետութիւններն ունին (որ իրեն համար մէյմէկ մոլորութիւն են). բայց այս ըսած առնեն ալ սխալներ շատ կրնէ : Վասն զի նախ այսպէս կրսէ :

« Հայոց, Յունաց եւ պապականաց մէջ եղած
« գլխաւոր տարբերութիւնն այս է. Յոյք եւ պա-
« պականք երկու բնութիւն կրդաւանին ի Քրիս-
« տոս, իսկ Հայք կրնաւատան քէ մարդն եւ Աս-
« տուած (մարդկութիւնն ու աստուածութիւնը)
« այնպէս միացեալ են ի Քրիստոս որ մէկ բնու-
« թիւն միայն մնացեր է. ասոր համար է որ Հայերը
« միաբնակ ըսուած են : » — Այս խօսքին սրբափանհիմն ըլլալը շատոնց իմացեր է ամեն մարդ՝ բաց ի Պ. Տուայքէն. եւ երբ ինքն ալ ուզէ հասկընալ՝ կրնայ կարդալ սրբոյն Ներսէսի ճշորհարոյթղերը, Լամբրոնացւոյն Ատենարանութիւնը եւ Յովնանու իմաստասիրին զրուածքը որ լատիներէն եւ իտալերէն ալ բարգմանուած ու տպուած են, ու այս նիւրոյս վրայ երկարօրէն կրխօսին :

« Հայերը մտքերնին դրած են քէ Հոգին սուրբ
« ի Հօրէ միայն ելանէ. յայտ միարան են Յունաց
« հետ, եւ կրտարբերին ի պապականաց՝ որ կը-
« պնդեն քէ Հոգին սուրբ ելանէ ի Հօրէ եւ յմր-

LE CHRISTIANISME EN TURQUIE AU XIXe SIÈCLE,

OUVRAGE DU RÉV. DWIGHT, MISSIONNAIRE
PROTESTANT¹.

II.

Ce que M. Dwight dit en quelques lignes au sujet des *officiants* et du *gouvernement* de l'Eglise arménienne est assez exact ; on pourrait cependant placer parmi ses inexactitudes de moindre importance l'assertion qu'*Edchmiadzine* est situé en *Géorgie* ! comme si l'on disait que Londres est en Russie. En parlant ensuite des *doctrines* de cette Eglise, pareillement en peu de lignes, il laisse apercevoir assez clairement son intention d'affirmer que les Arméniens professent des dogmes qui, suivant lui, seraient identiques à ceux des Grecs et des Latins, et, par conséquent, pour lui autant d'erreurs. Il y a plus : dans l'énumération de ces dogmes, il commet une foule de méprises. En effet, il commence par dire :

« La différence capitale entre les Arméniens, les
« Grecs et les papistes, est la suivante : les Grecs
« et les papistes croient à la double nature du
« Christ, tandis que les Arméniens croient que
« l'homme et le Dieu étaient tellement unis en
« Christ, qu'il n'y avait plus qu'une seule nature ;
« de là leur qualification de *monophysites*. » — Tout le monde sait, excepté peut-être M. Dwight, combien cette assertion est peu fondée ; il aurait suffi, pour s'en convaincre, de lire les *Lettres de S. Nersès Glajetzi*, le *Discours synodal de S. Nersès Lampronatzi*, et les *Oeuvres du patriarche Jean le Philosophe*, ouvrages qui ont été publiés, traduits en latin et en italien, et dans lesquels ce sujet est traité tout au long.

« Les Arméniens prétendent que le Saint-Esprit
« procède du Père *seulement* : en cela ils s'accordent
« avec les Grecs et diffèrent des papistes, affirmant
« que le Saint-Esprit procède du Père et du Fils. »

¹ Տես Ա. յօդուածը, էջ 45.

¹ Voir le numéro précédent, page 43.

« դույ : » — Հայք Յունաց հետ այս խնդրոյս մէջ միարան են ըսելուն ճիշդ չըլլալը շատ ապացոյցներու կարօտ չէ. վասն զի քալեալ Հայք ամեն ժամանակ ըսած են ըստ աւետարանին քէ Հոգին սուրբ ի Հօրէ Էրանէ, բայց « ի Հօրէ միայն ելանէ, « եւ ոչ հաս յորդոյ » ըսած ջունին ժողովով ընդդէմ Լատինացոց. ընդ հակառակն՝ հարկ եղած ժամանակը աւելի հաւան ցոյցուցեր են իրենք զիրենք լատին եկեղեցւոյ վարդապետութեանը :

« Եօրը խորհուրդ կրնդունին Լատինացոց « պէս, քալեալ եւ մկրտութիւնը՝ դրոշմն ու վեր- « ջին օծումը իրենք ալ մէկտեղ կուտան. դրոշմին « ու վերջին օծման աղօթքները այնպէս խառ- « նուած են որ մարդ չկրնար հաւատալ քէ ատե- « նով երկու իրարմէ տարբեր արարողութեանց « աղօթքներ են եղեր : » — Վերջին օծումը դրոշ- « մին ու մկրտութեանը հետ կուտան ըսելը բաւա- « կան ապացոյց է որ Պ. Տուայք Հայոց Մաշտոցին ու արարողութիւններուն ամենեւին տեղեկութիւն չունի. եւ քէ որ օծումն լսելով դրոշմի խորհրդոյն մատակարարութեանը մէջ՝ վերջին օծումն ալ մէկ- « տեղ հասկըցեր է, զարմանք չէր՝ քէ որ քահանա- « յութիւնն ու եպիսկոպոսութիւնն ալ մկրտութեան հետ կուտան ըսեր, որովհետեւ այն ձեռնադրու- « րեանց մէջ ալ օծում կայ :

« Քուարանի վարդապետութիւնը կըմերժեն, « կըսէ. եւ սակայն ննջեցեցոց համար աղօթք « ընելը իրենց դատանքին եական մէկ մասն « է : » — Երէ այս խօսքով ջուզեր ըսել Պ. Տուայքը քէ Հայերը հակասութեան մէջ են, պետք է համա- « րինք քէ միտքը այն է որ քալեալ Հայք բաւարան « կայ չեն ըսեր խօսքով, բայց զործով միջական հոգւոց միճակը կրնդունին եւ անոնց համար ա- « ղօթք կրնեն :

« Առանձնական խոստովանութիւնը՝ կրնդու- « նին, կըսէ, եւ կըհաւատան քէ քահանան կրնայ « արձակում տալ՝ եւ ետանց ստակ առնելու : » — Այս վերջի ծաղրական խօսքին բուն իմաստը լինջ կրնայ ըլլալ, բայց երէ այս՝ քէ սովորաբար ստակ « առնելով կուտայ արձակումը, որ զուտ զրպարտու- « րին է : Մենք անտարադրոյս իրմէ շատ աւելի « ստոյգ բան մը ըսած կըլլանք՝ երէ հաստատենք քէ բողոքական քարոզիչները եւ ոչ մէկ Հայ մը

Nous n'avons pas besoin de prouver à M. Dwight qu'il n'est pas exact de dire que les Arméniens sont en cela parfaitement d'accord avec les Grecs; car, quoique les Arméniens aient de tout temps répété la formule de l'Evangile : *Qui procède du Père*, ils n'ont cependant déclaré, dans aucun concile, contrairement à la doctrine des Latins, que « le Saint- « Esprit procède du Père seulement, et non du Fils. » Ils ont, au contraire, déclaré positivement qu'ils adhèrent sur ce point plutôt à la doctrine de l'Eglise latine.

« Ils admettent sept sacrements comme les « Latins, bien que le baptême, la confirmation et « l'extrême-onction soient administrés en même temps; « les prières pour la confirmation et l'extrême- « onction sont tellement confondues, qu'on a peine « à croire qu'elles aient jamais appartenu à deux « rites différents. » — M. Dwight, en affirmant que les Arméniens administrent en même temps le baptême, la confirmation et l'extrême-onction, nous fait assez connaître l'ignorance complète où il est du rituel et des rites de l'Eglise arménienne. Que si, en entendant parler d'onction, dans l'admini- « stration du sacrement de confirmation, il a voulu y voir aussi l'extrême-onction, nous ne serions pas étonnés davantage s'il disait que les Arméniens confèrent en même temps l'ordination sacerdotale et la consécration épiscopale, puisque ces dernières cérémonies sont pareillement accompagnées d'onction !

« Ils rejettent la doctrine du purgatoire : cepen- « dant les prières pour les morts sont une partie « essentielle de leur système. » — Si M. Dwight ne veut pas dire par là que les Arméniens sont en contradiction avec eux-mêmes, nous supposons que son intention est d'établir que les Arméniens, tout en rejetant verbalement l'existence du purgatoire, admettent dans la pratique un état intermédiaire des âmes et prient pour elles.

« Ils admettent la confession auriculaire et croient « que le prêtre peut absoudre, même sans recevoir « de l'argent. » — Que voudrait dire M. Dwight par ces paroles ironiques, sinon que le prêtre ne donne ordinairement l'absolution qu'à prix d'ar- « gent : ce qui est une véritable calomnie ! Nous pouvons déclarer avec beaucoup plus d'assu- « rance que nous doutons fort que les missionnaires protestants aient pu gagner et attirer à eux un seul

կրցեր են իրենց կողմը որսալ՝ առանց ստակ տալու անոնց :

Պ. Տուայր Հայոց եկեղեցւոյն մոլորութիւններուն ցանկը այս խօսքով կը մընցընէ. « Մաքերին « դրեր են քէ աղօթքը աւելի զօրաւոր կըլլայ՝ եր- « բոր սրբոյ Կուսին կամ ուրիշ սրբոյ մը միջնոր- « դութեամբը մատուցուի Աստուծոյ . Աստուա- « ծածնայ միշտ կուտօրինը իրենց հիմնական « վարդապետութիւններէն մէկն է : » Այս ամ- բաստանութիւնը ճշմարիտ է, բայց միայն իր աջ- քին առջեւ մոլորութիւն կրնայ սեպուիլ :

Հայաստանեայց եկեղեցւոյ արարողութեանցը վրայ խօսելու ատեն՝ Պ. Տուայր խղճալու կեր- պով մը, — չըսենք քէ ծաղրելով մը, — կըսէ. « Հայկական պատարագը հոգովմեական պատա- « րագէ մը եական տարբերութիւն չունի. վասն « զի երկու եկեղեցեաց ալ պատարագին գլխաւոր « յատկութիւններն են աղօթքներ, երգով ըսուած « յորդորանքներ (քարոզներ), զանգակ զարնել, « խունկ ծխել, ծերադրութիւններ, քահանայա- « կան փառաւոր հագուստներ, դպիրներու լոխկ « եւ մտադիր սպասաւորութիւն, մէկ խօսքով՝ « նշխար բարձրացընել ու անոր երկրպագութիւն « ընել : » — Ըսել կուգէ քէ ճրջափ աշխատանք կայ բողոքական քարոզչաց ընելու որ այս բա- ներս վերցընել տան պատարագի արարողութե- նն : Բայց ան ալ բաւական չէ. ուրիշ շատ մը մոլորութիւններ ալ կը շարքէ՝ նոյնպէս վերցուելու արժանի՝ ըստ իւր կարծեաց . տեսնենք քէ որոնք են :

« Հայոց եկեղեցին՝ խաչակնքելու սովորու- « րիւնը եւ պատկերաց *Էրկրպագութիւն* ընելը ամե- « նայն կերպով կը հաստատէ. բող կուտայ որ « աղօթք ըլլուի *առ պատկերս*, եւ խունկ ծխուի « ի պատիւ *անոնց* : » — Հարկ չէ ըսել քէ այս խօսքին մէջ ուղիղն ու ծուրը որն ըլլալը ամեն մարդ կը ճանչնայ. խաչակնքելու սովորութիւնը ի սկզբանէ հետէ կայ՝ ինչպէս ամեն քրիստո- նեից՝ նոյնպէս ալ Հայոց մէջ, այս իրաւ է : Պատ- կերաց *Էրկրպագութիւն* կընեն Հայք ըսելը սուտ է, վասն զի *Էրկրպագութեան* ու *յարգութեան* մէջ մեծ տարբերութիւն կայ : Ոչ երբեք բոլր կուտայ Հայոց եկեղեցին որ *առ պատկերս* աղօթք՝ ընեն հաւատացեալք, եւ կամ *ի պատիւ պատկերաց* խունկ ծխուի. հապա աղօթքն ու խնկարկութիւնը՝ պատ- կերներուն մեր միտքը ձգած սրբազան անձանց եւ իրաց կըլլուին, որ ոչ քէ *բացարձակ*՝ այլ *վեր- բերական* պատիւ է : Բայց Պ. Տուայրին միտքը

Arménien, si ce n'est à beaux deniers comptants.

M. Dwight termine la liste des *erreurs* de l'Eglise arménienne par ces mots : « Ils pensent que les « prières sont plus efficaces quand elles sont offertes « à Dieu, par l'intermédiaire de la sainte Vierge ou « de quelque autre saint; la virginité perpétuelle « de Marie est une de leurs doctrines fonda- « mentales. » Cette imputation est bien vraie; mais ce n'est qu'à ses yeux que cette doctrine paraîtra une erreur.

En parlant des formes du culte de l'Eglise arménienne, M. Dwight dit, avec un ton de pitié, pour ne pas dire de sarcasme : « Il n'y a pas de diffé- « rence essentielle entre une messe arménienne et « une messe romaine. Les traits caractéristiques en « sont, dans les deux Eglises, les prières et les « exhortations sous forme de chant; une sonnette « agitée, de l'encens brûlé, les génuflexions, les « habillements brillants des prêtres, le service si- « lencieux et empressé des enfants de chœur, enfin « l'élévation et l'adoration de l'hostie. » Voudrait-il faire valoir ainsi le travail et les efforts qu'ont à faire les missionnaires protestants, pour dépouiller le sacrifice de la messe de toutes ces cérémonies ! Mais ce n'est pas assez. Il énumère encore une foule d'erreurs à extirper. Voici lesquelles :

« L'Eglise arménienne autorise complètement « les signes de croix, l'adoration des images. Elle « permet qu'on prie ces images et qu'on brûle de « l'encens en leur honneur. » Chacun peut discerner ce qu'il y a de vrai et de faux dans cette assertion. L'usage des signes de la croix s'est perpétué de tout temps parmi les Arméniens, aussi bien que parmi tous les chrétiens : rien de plus vrai. Affirmer que les Arméniens *adorent* les images, c'est faux; car il y a une grande différence entre l'adoration et la vénération. L'Eglise arménienne n'a jamais permis à ses enfants de *prier les images mêmes* et de brûler de l'encens en leur honneur : elle enseigne, au contraire, que les prières et les honneurs sont adressés aux personnes et aux êtres que ces images nous représentent, de sorte que ce culte n'est plus un culte *absolu*, mais *relatif*. Mais M. Dwight ne nous paraît guère se soucier de la vérité : il n'a d'autre

ճշմարտութիւնը փնտռել չերենար, հապա Հայերն ալ Յունաց եւ Լատինացոց պէս (ինչպէս որ կըսեն բողոքականք) պատկերապաշտ կամ կռապաշտ ցուցնել :

« Եկեղեցեաց մեջ սուրբ գրոց ընթերցմունքները « *հին լեզուով* միայն կըլլան. լեզու մը որ ժողովուրդը *ամենեւին չհասկընար* : Եկեղեցոյ ամենայն պաշտամունքն ալ այն լեզուով կըլլան : » *Հին լեզու* ըսելովը *անշուշտ* գրաբարը կիմանայ. ապա ուրեմն շատ կըսխալի երբ կըսէ քէ այն լեզուն ժողովուրդը *ամենեւին չհասկընար*. վասն զի ո՞ր Հայը չհասկընար՝ գոնէ ընդհանրապէս՝ սուրբ աւետարանին ու ժամերգութեան խօսքերը : Իր ըսածին նայելով՝ այնպէս կրնայ հասկըցուիլ որ իբր քէ Հայոց *հին ու նոր* լեզուները այնչափ տարբերութիւն ունին իրարմէ՝ որչափ որ տարբեր են լատիներէնն ու անգլիարէնը. որ ծուռ է բոլորովին :

« Հայերը հարիւր վարսունքինգ օր ունին՝ « կըսէ՝ պահոց. տարւոյն մնացած օրերն ալ տօններուն չբաւեր : » Ինչ ցաւալի բան : Ըսել կուզէ քէ օր մը առաջ ազատելու է խեղճերը այսպիսի աւելորդապաշտութենէ... Բայց մէկ կողմանէ ալ կարծես քէ վախցեր է որ իր գիրքը կարդացողներէն գոնէ ոմանք՝ փոխանակ Հայոց վրայ զայրակղելու՝ աւելի ալ համարմունք չառնուն անոնց բարեպաշտութեանը վրայ. կըփութայ իր ըրած *ամբաստանութիւնը* քերելցնել. « Այս ալ « իրաւ է որ Հայերը պահք որ կըսեն՝ կենդանա- « կան կերակուր (մտեղեն ու կըրեղեն) չուտել « միայն կընասկընան, իսկ բուսական (բանջա- « րեղեն ու պտղեղեն) սրբափ ուզեն՝ կրնան ու- « ծել : » Երէ Պ. Տուայքը զխոնար քէ Հայոց մեջ ալ *ծառ* ուրիշ ու *պահք* ուրիշ է, քերես այս կերպով չէր խօսեր :

Հայոց հաւատքին ու արարողութեանցը վրայ եւ այսպիսի ծաղրական տեղեկութիւններ տալէն ետեւ, Պ. Տուայք անոնց *յուսոյն* վրայ կըղարձարնէ խօսքը, եւ զարմանալի տրամաբանութեամբ տարակուսանքի ձեւ մը կուտայ զբուցումաժին. « Հիմա կրնայ մէկը հարցնել մեզի քէ, կըսէ, « արդեօք մէկ Հայ մը որ *իր խելքովը* բարեպաշտ « է, ինչ կերպով յոյս ունի արքայութիւն երբա- « լու : » Եւ որովհետեւ ամեն մարդ կրնար պատասխանել քէ « *իրեն կրօնական պարտքերը կատարելով,* » կըփութայ այն խօսքը ծնելու այլանդակելու, եւ կուզէ հովիւներուն զարնել՝ որ ոչ-

but que d'insinuer que les Arméniens, ainsi que les Grecs et les Latins, ne sont que des *adorateurs* d'images, ou, suivant le langage des protestants, des *idolâtres*.

« Dans les églises, la lecture des Ecritures ne se « fait que dans l'ancienne langue; langue que le « peuple *ne comprend pas du tout*. Tous les services « de l'Eglise se font dans le même idiome. » Par *langue ancienne*, notre auteur comprend sans doute l'arménien littéral; alors il se trompe énormément quand il assure que le peuple *ne le comprend pas du tout*; car quel est l'Arménien qui ne comprenne, au moins vaguement, l'Evangile et les prières publiques? Si l'on voulait ajouter foi à l'assertion de M. Dwight, on croirait qu'entre l'arménien ancien et l'arménien moderne il y a autant de différence qu'entre le latin et l'anglais: ce qui serait absurde.

« Les Arméniens ont cent soixante-cinq jours « consacrés au jeûne; le reste de l'année ne suffit « pas aux fêtes. » Quel malheur! Il veut dire sans doute qu'il est urgent de se hâter de délivrer ces pauvres gens d'une pareille superstition!... Cependant il paraît que M. Dwight a voulu prévenir ceux d'entre ses lecteurs qui, loin de se scandaliser sous ce rapport, de la conduite des Arméniens, pourraient se former de leur piété une idée encore plus favorable; ainsi il s'empresse d'atténuer l'accusation: « Il est vrai, ajoute-t-il, que chez eux le jeûne « consiste à s'abstenir seulement de toute nourriture « animale, et non des végétaux qu'on peut manger « avec autant d'abondance qu'on le désire. » Si M. Dwight savait que chez les Arméniens il y a une grande différence entre le *jeûne* et l'*abstinence*, peut-être ne se serait-il pas permis de les juger de la sorte.

Après avoir fourni d'aussi ridicules renseignements sur les doctrines et les cérémonies des Arméniens, M. Dwight essaie de donner une idée de leurs *espérances*. Il pose la question d'une manière assez bizarre et dit: « Si l'on nous demande main- « tenant comment un Arménien, pieux à sa manière, « *espère* entrer dans le ciel... » On serait peut-être tenté de lui répondre tout simplement: « Sans « doute en remplissant ces devoirs religieux. » Mais M. Dwight avait besoin de pervertir cette expression: il se hâte donc de frapper les pasteurs pour disperser les brebis: « Nous répondrons, dit-

սարները ցրուին : Այն հարցմունքը բնողին « այս
 « պատասխանս կուտանք որ, կրսէ, այնպիսին
 « իր յոյսը գլխաւորապէս *քահանային* ընելիքնե-
 « րուն վրայ դրած է : Իր դաւանանքին նայելով,
 « իր ապականեալ բնութիւնը մկրտութեան ատեն
 « կրմաքրուի՝ *քահանային* ձեռքովը . մեղքերուն
 « բողոքին կրգտնէ արձակմամբ՝ *քահանային*
 « ձեռքովը . վերջապէս գոյամոխտութիւնն ալ՝ որ
 « *քահանային* ձեռքովը կը կատարուի՝ սրբութիւն
 « կուտայ իրեն : Բայց ամենէն զօրաւոր սեպած
 « արարողութիւնը այն է որ մահուան մօտեցած
 « ատենը կը կատարուի, *առանց օգնականութեան*
 « *հաւատոյ, առանց ամենեւին մէկ մասնակցութեան*
 « *մը ի կողմանէ հիւանդին* : Բաւական է որ քահա-
 « նան հիւանդին անկողնոյն քովը կեցած՝ նիւ-
 « քական գործողութիւն մը կատարէ, բերնուց
 « սովրած քանի մը աղօթքները բուրակի պէս
 « զրուցէ, *օրհնած ու զինի մէջ ծածխած հացի կտոր*
 « *մը հիւանդին բերանը դնէ՝ որ եւ ոչ կիմանայ*
 « *ըրածը, այն մեղաւորը փրկութեան հասած կը-*
 « *սեպուի :* » Այս հայրնական պժգալի խօսքերը
 գրից առնուլ անգամ չէինք ուզեր, բայց աչքեր-
 նիս արեան արտասուօք լցուած երբ կը տեսնենք
 մեր երանելի նախնեաց սուրբ եկեղեցին այսպիսի
 խածածախ գառնազգեստ գայլերու անգութ բե-
 րանն ընկած ու միանգամայն բոլոր աշխարհիս
 առջեւ անպարտ տեղը նախատուած, ստիպուած
 ենք գոչելու թէ ոչ, ոչ . Պ. Տուայրին ըրածը ոչ թէ
 պատմութիւն է կրօնի կամ ազգի, այլ ծանր ծանր
 նախատինքներ տալ եկեղեցւոյն Հայոց : Յետոյ
 ըսածներուն վրայ այս ալ կաւեցընէ . « Բայց
 « հիւանդը մինչեւ իր մահուան վերջի վայր-
 « կեանքը գինեմոյ, պոռնիկ, հայրնոյից, զօշաքաղ
 « է եղեր, հոգ չէ . Հայոց *էկեղեցւոյն ամենէն զօրաւոր*
 « *խորհուրդը* կառնու զինքը արքայութիւն կը-
 « տանի, *չէ թէ իր անձնական զղջմամբը, եւ ոչ*
 « *ի Քրիստոս ապաւինելով, այլ մոգական միջ-*
 « *նորդութեամբ տղէտ եւ քերեւս անհաւատ քահա-*
 « *նայի մը :* » Արդեօք հմարկ է յիշեցընել Պ. Տուայ-
 րին պէս *կամաւոր* նախատչի ազգիս՝ թէ Հայոց
 եկեղեցւոյն ալ իրացընէ *ամենէն զօրաւոր խոր-*
հուրդը սուրբ հաղորդութիւնն է, ինչպէս Յունաց
 եւ Լատինացւոց եւ ամենայն ուղղափառ քրիս-
 տոնէիցը . եւ թէ Հայոց եկեղեցին ալ միշտ դա-
 տապարտեր է ու կը դատապարտէ այն հայրնա-
 կան գրուցուածքը թէ *առանց զղջման եւ աղաշխա-*
րութեան եւ առանց ի Քրիստոս ապաւինելու կրնայ
 մէկը մերձենալ սուրբ խորհրդոյն, եւ կամ փրկու-

« il, qu'il compte surtout sur ce que le prêtre
 « pourra faire pour lui. D'après ses doctrines, sa
 « nature corrompue est purifiée dans le baptême
 « *par le prêtre*; au moyen de l'absolution ses péchés
 « lui sont encore remis *par le prêtre*; enfin, la trans-
 « substantiation opérée *par le prêtre* lui commu-
 « nique la sainteté; mais la cérémonie qu'il regarde
 « comme la plus efficace, est celle accomplie aux
 « approches de la mort, sans le secours de la foi,
 « sans participation aucune de la part du malade;
 « mais uniquement par l'acte matériel exécuté
 « par le prêtre auprès du lit du moribond, par la
 « récitation machinale de prières confiées à sa mé-
 « moire, par le dépôt d'un morceau de pain sacré
 « imbibé de vin dans la bouche du malade, qui
 « n'en a pas même conscience, ce pécheur est dé-
 « claré sauvé. » Nous ne voudrions pas même retra-
 cer ici ces paroles ironiques et blasphématoires;
 cependant, le cœur navré, les yeux remplis de lar-
 mes, à la vue de la sainte Eglise de nos bienheu-
 reux ancêtres en proie à des attaques aussi injustes
 et aussi absurdes, en présence du monde entier,
 nous sommes forcés de nous écrier : Non, ce n'est
 pas l'histoire d'une religion ou d'une nation que
 M. Dwight a voulu faire, c'est une série d'insultes
 les plus grossières dont il cherche à accabler l'Eglise
 arménienne. Il ajoute à ce qu'il vient de dire :
 « Que jusqu'à sa dernière heure (le moribond) ait
 « été ivrogne, adultère, blasphémateur, concus-
 « sionnaire, n'importe : le sacrement le plus effi-
 « cace de l'Eglise arménienne le transporte dans
 « les cieux, non par son propre repentir ni par sa
 « confiance en Christ, mais par l'intervention ma-
 « gique d'un prêtre ignorant et peut-être incré-
 « dule ! » Nous ne savons s'il est besoin de rappeler
 à M. Dwight, détracteur résolu de notre nation,
 qu'en effet, chez les Arméniens, aussi bien que
 chez les Grecs, les Latins et tous les chrétiens or-
 thodoxes de l'univers, le sacrement le plus efficace
 est la sainte communion, et que l'Eglise arménienne
 aussi a toujours condamné et condamne ce principe
 blasphématoire qu'on peut s'approcher du saint
 sacrement sans contrition, sans pénitence et sans
 confiance en Jésus-Christ, et être sauvé. Qu'il nous
 suffise de citer un seul passage parmi les milliers
 contenus dans le rituel et dans les autres livres li-
 tururgiques de l'Eglise arménienne, pour confondre
 le calomniateur et fortifier la conviction des fidèles

քեան հասնիլ : Բաւական ըլլայ մեզի Մաշտոցին ու ժամագրքին բխրաւոր խօսքերէն այս մէկը միայն մէջ բերել յամօք երեսաց զրգարտողին եւ ի քաջակերութիւն բարեպաշտ հաւատացելոց . « Դու ես կեանք մեր եւ վերկութիւն, բարերար եւ « բազումողորմ Աստուած, որ միայն կարող ես « բողոյ գմեղս, եւ մերժել զախտս եւ զհիւան- « դութիւնս ի մենջ : » Իսկ քահանայն լոկ պաշտօնեայ ե խորհրդոյն, եւ հիւանդին վրայ գղջման նշան չտեսած՝ ոչ արձակում կուտայ անոր եւ ոչ սրբութիւն : Այս այսպէս ըլլալով՝ յուսանք թէ ըն- բերցողք ալ կիմանան թէ ինչ աստիճանի հաւա- տարմութեան արժանի է Պ. Տուայքին այն վճռաբար վրայ բերած խօսքը թէ « Այս է անա Հայոց հին « եկեղեցւոյն վարդապետութիւնը այս հիմնական « խնդրոյս վրայ թէ Մեղաւոր մը ինչ կերպով « կրնայ արդարանալ յաջա Աստուծոյ . աղէկ որ « քիչ ժամանակէ ի վեր սուրբ գրոց տարածուե- « լովը ուղիղ սկզբունքները սկսան Հայոց մէջ « գործնալ : »

Թէ որ Պ. Տուայքին ուղիղ սկզբունք ըսածներն են ստելի ընել Հայոց իրենց սուրբ եւ պատկառելի եկեղեցւոյն եւ նախնեաց վարդապետութիւններն ու արարողութիւնները, մենք չենք կարծեր որ սուրբ գրոց հարազատ եւ վաւերական հայերէն բարգմանութեան օրինակները անոնց մէջ տարա- ծելով՝ իրենց վախճանին կարենան հասնիլ բողո- քականք. իսկ անվաւեր ու անոճ աշխարհարառով եւ ցած տաճկերենով մը տարածած բարգմանու- րիւններովը ինչպէս որ մինչեւ հիմա խիստ քիչ մարդ կրցեր են որսալ՝ այսուհետեւ ալ անպտուղ պիտի ըլլայ իրենց աշխատութիւնը, որով մեր խեղճ ազգին սպառսպուռ քանդմանն ու կործանմանը կաշխատին, եւ իրենց հարուածները պարապ պի- տի ելլեն :

Նիզակ նոցին անգօր եւ սին ի բափոյ : (Վերծիլ .)

Վերջացընենք այս մեր համառօտ վերլուծու- րիւնը՝ կրկնելով նախընթաց հատուածին մէջ ըսածնիս թէ Պ. Տուայքին բուն գրուածքին մէջ եղած պատմական դիպուածներուն վրայ քննու- րիւն ընելու եւ ստոյգը անստուգէն գտնելու կա- րողութիւն չունինք, որովհետեւ դժբաղդաբար հնուու մնացեր ենք այն դիպուածոց պատահած տեղերէն եւ բուն ազգային կողման տպագրու- րեամբ հրատարակած տեղեկութիւններէն : Այս- չափս միայն կրնանք հաստատել ձեռքերնիս եղած ապացոյցներովը թէ Պ. Տուայքին պատմածներուն

nos compatriotes. Il est donc dit dans le bréviaire : « C'est vous qui êtes notre vie, notre salut, ô Dieu « de bonté et de miséricorde, qui seul possédez la « puissance de pardonner nos péchés et de dissi- « per nos tribulations et nos maladies. » Le prêtre n'est donc que le ministre du sacrement, et il se garde bien de donner au malade l'absolution ou la communion sans voir en lui préalablement quelque signe de repentir. Espérons donc que les lecteurs eux-mêmes jugeront quel degré de confiance méritent les paroles par lesquelles M. Dwight termine l'introduction de son libelle diffamatoire : « Grâce à « la diffusion récente des saintes Ecritures, des « idées plus justes commencent à prévaloir ; mais « tel est bien l'enseignement donné par l'ancienne « Eglise arménienne sur cette question fonda- « mentale : Comment un pécheur peut-il être « justifié aux yeux de Dieu ? »

Si M. Dwight entend par des *idées justes* la haine qu'il veut inspirer aux Arméniens contre les doc- trines et les rites de leur sainte et vénérable Eglise, nous ne croyons pas que les protestants puissent atteindre leur but en répandant, parmi les Arméniens, la sainte Bible traduite fidèlement par leurs savants et pieux docteurs. Quant aux versions faites en mauvais style vulgaire et en turc encore plus détestable, nous sommes convaincus que la propa- gation de pareilles versions ne leur gagnera qu'un très-petit nombre de prosélytes, et que le dernier coup porté à l'existence de notre pauvre nation, par ses nouveaux ennemis, portera complètement à faux et ne l'atteindra pas.

Telum imbelle sine ictu.

Nous finissons notre rapide analyse en répétant ce que nous avons déjà dit dans le premier article : nous ne sommes pas en état d'examiner les faits historiques contenus dans le corps de son ouvrage, ni d'en apprécier le degré d'exactitude ; car nous nous trouvons malheureusement loin des lieux où ces faits se sont accomplis, et privés des documents qui ont été sans doute publiés par le parti national. Cependant les preuves que nous avons entre les mains sont plus que suffisantes pour nous con- vaincre qu'une grande partie des assertions de

կեսէն աւելին անհիմն ու մէկ մասն ալ տարակուսական է : Մեր ընթերցողք ալ կը վկայեն անշուշտ որ եթէ իր ներածութեանը մէջի խօսքերուն չափ է միայն գրքին մէջ պատմածներուն ստուգութիւնն ալ, կրնայ Պ. Տուայը իր կուսակիցներովը հանդերձ համոզուիլ, — ինչպէս որ մենք համոզուած ենք, — թէ Հայոց ազգը ոչ երբեք բողոքական պիտի ըլլայ : Հայաստանեայց եկեղեցւոյ արտին մէջ ալ այս որոմը պիտի ցանուի եղեր . « Այր թշնամի արար զայն . » բայց ցորենը միշտ աւելի շատ պիտի ըլլայ՝ սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին եւ իր արժանաւոր յաջորդաց բարեխօսութեամբը :

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՏՆՆԱԴԱՐԱՆ

ԱԶԳԻՆ ՀԱՅՈՑ,

Կամ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԱԳԻՐԲ ԸՆՏՐԱՆԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱՆԿԱՒ

Հանդերձ զաղդիարէն բարգմանութեամբ :

Հայոց մատենագրութեան մէկ պարծանքը՝ պատմական յիշատակաց շատութիւնն ու պատուականութիւնն է : Այն յիշատակները չորրորդ դարուն սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը անընդհատ կերպով մը իրարու յաջորդելով՝ իրացնեն ոսկիէ շղթայ մը կրկազմեն որ հին ատենի աշխարհքը մերիցին հետ կրկապէ : Հայ պատմագիրները արաբացիներէն հինգ հարիւր տարի առաջ ըլլալով, կրնանք ըսել թէ ոչ միայն անոնք են ամենէն ապահով առաջնորդ, այլ եւ մէկ հատիկ առաջնորդ են՝ արեւմտեան Ասիոյ Սասանեանց իշխանութեանը տակ եղած ատեն այն երկրին մէջ պատահած դիպուածները հասկընալու համար : Վասն զի Հայոց ազգն ալ, առջի բերան այն հզօր քաղաքաց կերպով մը հպատակ ըլլալէն, ու ձեռքը մնացած ինքնիշխանութիւնը քանի մը մատերազմներով անոնց դէմ պաշտպանելէն ետեւ, անոնց ընդարձակ տերութեանը մէջ ընկղմեցաւ . գօրքեր ու գօրավարներ տուաւ անոնց բանակներուն, պաշտօնեաներ տուաւ անոնց դիւաններուն, խնամութիւններ ըրաւ Պարսից եւ նոյն իսկ Սասանեանց երեսելի ազգատոհմներուն հետ . միանգամայն Հայոց իշխանները, հայրապետներն ու եպիսկոպոսները անդադար երբեւեկութիւն կը ներկայանային արքունիքը : Այս երկու քաղաքութեանց մէջ եղած ընտանութիւնը ասելի ալ էր անկեց առաջ, այսինքն Արշակունեաց ատենը, երբոր ատեն երկու գլխաւոր հիւղերը Պարսկաստանն ու Հայաստանը մէջերկին բաժներ էին . որով քաղաքականութիւնն ինքնիշխան էր, եւ երկար ժամանակ կրօնին ալ մէկ եղեր

M. Dwight ne repose sur aucun fondement, et que le reste peut être considéré comme très-suspect et très-douteux. Nos lecteurs reconnaîtront sans difficulté que, si le corps de l'ouvrage ne renferme pas plus de vérités que l'Introduction, M. Dwight et ses collègues peuvent être persuadés, comme nous le sommes, que la nation arménienne ne deviendra jamais protestante. L'ivraie devait être sans doute semé aussi dans le champ de l'Eglise d'Arménie : « C'est l'œuvre de l'ennemi ; » mais il faut espérer que, par l'effet des mérites et des prières de notre saint Père Grégoire l'Illuminateur, et de ses dignes successeurs, le bon grain y sera plus abondant et étouffera le germe de la mauvaise semence.

BIBLIOTHEQUE HISTORIQUE

ARMÉNIENNE

ou

CHOIX DES HISTORIENS ARMÉNIENS,

Traduits en français.

La littérature arménienne se recommande par le nombre et la valeur des monuments historiques qu'elle a produits. Depuis le commencement du IVe siècle jusqu'à nos jours, ces monuments se continuent par une succession non interrompue, véritable *chaîne d'or*, qui rattache le monde ancien à celui où nous vivons. Antérieurs de près de cinq siècles aux écrivains musulmans, les auteurs arméniens sont les meilleurs guides, et l'on pourrait dire les seuls, qu'ait l'Orient pour l'étude des faits qui se sont accomplis dans l'Asie occidentale à une époque où elle obéissait presque tout entière aux Sassanides. Ils appartiennent, en effet, à une nation qui, d'abord soumise à la suzeraineté de ces puissants monarques, et ensuite, après avoir lutté pour défendre un reste d'indépendance, absorbée dans leur vaste empire, fournit des contingents et des généraux à leurs armées, des employés à leurs chancelleries, des alliances aux plus illustres familles de la Perse et à celle des Sassanides elle-même, tandis que ses chefs, ses patriarches et ses évêques ne cessaient de fréquenter la cour de Clésiphon. De ce contact entre les deux royaumes, encore plus intime dans un âge antérieur, sous les Arsacides, lorsque les deux branches principales de cette famille s'étaient partagé la Perse et l'Arménie, résulta une communauté de civilisation, et, pendant longtemps, de croyances religieuses, dont plus d'un souvenir se retrouve dans les auteurs arméniens primitifs. Lorsqu'au IIIe siècle de notre ère, une scission s'opéra dans cette unité de croyances par la restauration, en